

ΑΡΣΕΝΙΟΥ ΕΛΑΣΣΟΝΟΣ «ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ»

Τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ ἔργο τοῦ Ἀρσενίου Ἐλασσόνος ἔγινε γνωστὸ ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Α. Dmitrievskij, *Archiepiskop Ellassonskij Arsenij i memuary ego iz russkoj istorii po rukopisi Trapezuntskago Sumelijskago monastyrja*, Kiev 1899 (ἀνατ. ἀπὸ *Trudy Kievskoj Duhovnoj Akademij*, 1898-99). Ἐκτενῆ ἀναφορά ἔκανα στὴ διατριβή μου, *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος*, Ἀθήνα 1984, σσ. 24-27, 147-153. Βλ. καὶ τὴν ἐργασία τῶν Claudia Jensen καὶ Γιώργου Παπαδόπουλου σ' αὐτὸν ἐδῶ τὸν τόμο τῆς *ΕΕΦΣΠΑ*.

Τὸ 1899, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ βιβλίο τοῦ Dmitrievskij γιὰ τὸν Ἀρσένιο, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἐλασσόνος συμπληρώθηκαν, καὶ φωτίστηκαν ἄγνωστες πλευρὲς τῆς προσωπικότητάς καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ βιβλίο τοῦ Dmitrievskij βασίστηκε κυρίως στὸ χειρόγραφο τῆς μονῆς Σουμελά τοῦ Πόντου, ποὺ ὁ ἴδιος ἀνακάλυψε στὰ 1897¹. ἄργότερα ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ποὺ συνένταξε τὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς αὐτῆς², ἔδωσε στὸ χειρόγραφο τὸν ἀριθμὸ 85. Ἡ τύχη τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ μετὰ τὴν ἐρήμωση καὶ ἐγκατάλειψη τῆς μονῆς ἀγνοεῖται³.

Ὁ Dmitrievskij ἀφιέρωσε τὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του στὴν ἐξέταση τοῦ χειρογράφου καὶ τῶν προβλημάτων ποὺ παρουσιάζει· ἡ περιγραφή ἐπίσης τοῦ Κεραμεύς μᾶς βοηθεῖ νὰ ἔχουμε σαφὴ εἰκόνα του. Κατὰ τὴν περιγραφή τοῦ δευτέρου, ἦταν «κώδιξ χάρτινος μικροῦ σχήματος ἐσταχωμένος, ἐκ φύλλων 109 [...] Ἐν τοῖς φύλλοις 97-98 τοῦ κώδικος μεταξύ διαφόρων γνωμικῶν, προσθέτων τῇ

1. Ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Ἑλληνικοὶ κώδικες ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς μονῆς Σουμελά», *VVr* 19 (1912) 309, λέγει ὅτι τὸ χειρόγραφο ἀνακαλύφθηκε τὸ 1898, ὅμως ὁ Dmitrievskij στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του, σ. 3, σημειώνει: «Κίεβο, 1897, 11 νοεμβρίου».

2. Πρβλ. J.- M. Olivier, M. Richard, *Répertoire*, 1995 σσ. 797-798, ἀρ. 2337-2338.

3. Ἡ συνάδελφος Ἰωάννα Κόλια, ποὺ τὸ θέμα τῆς διδακτορικῆς της διατριβῆς ἦταν *Les Bibliothèques de la région de Trebizonde et leurs manuscrits grecs*, μὲ διαβεβαίωσε, καὶ τὴν εὐχαριστῶ γι' αὐτό, ὅτι δὲν ἔχει καμιά εἰδηση γιὰ τὴν τύχη τοῦ χειρογράφου.



17-ή έκαιοντ. ἀναγινώσκεται τὸ ἐξῆς ὄνομα κτήτορος αὐτοῦ· α) Φύλλ. 98. "Γερ-
 βασίου Ἱεροδιακόνου⁴ ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ, αψλε" (= 1735). β) Φύλλ. 97^β. "Γερ-
 βασίου ἱεροδιακόνου τοῦ καλουμένου Ναλτζατζῆ, υἱὸς Γεωργίου καὶ ὑπηρετῆς
 Ἰγνατίου ἀρχιερέως Χαλδίας⁵". Ὁ Dmitrievskij σημειώνει ὅτι ὁ Ἰγνάτιος ὑπῆρ-
 ξε σπουδαστὴς τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, ὅπου φαίνεται ὅτι ἀπέκτησε
 τὸ χειρόγραφο, τὸ ὁποῖο μετὰ τὸν θάνατό του περιῆλθε στὸν ὑποτακτικό του⁶.

Τὰ φφ. 1-96 περιέχουν τὰ ἱστορικά ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀρσενίου μὲ
 πρῶτο κεφάλαιο: «Βασιλεία καὶ αὐτοκρατορία τῶν Ρωσῶν, ἥτις ἤρξατο ἀπὸ
 Βλαντιμήρου τοῦ μεγάλου κνέζου τῆς μεγάλης πόλεως Κιέβου τῆς ἀρκτωρίας,
 τῆς κειμένης ἀνὰ τὸ βεῦμα τοῦ ποταμοῦ Βορυσθένους, ἀνὰ μέσον Ρωσσίας, Λεχί-
 ας καὶ Σκυθίας, τοῦ εἰσερχομένου εἰς τὸν Εὐξείνιον Πόντον ἀνὰ μέσον Ἰστροῦ καὶ
 Τανάιδος». Ἀρχ. «Ὁ τόπος καὶ ἡ βασιλεία τῶν Ρωσῶν ἦτον ἀρχίτερα ἄνθρωποι
 Ἕλληνες...». Τὰ πρῶτα 15 φύλλα ὑπὸ τύπο σύντομου χρονικοῦ ἀναφέρονται στὴν
 ἱστορία τῶν Ρώσων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βλαδιμήρου καὶ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ
 τους μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰβάν Δ' τοῦ Τρομεροῦ καὶ τῆς ἀνόδου στὸν θρόνο τοῦ
 Θεοδώρου Α' (1584). Ἀπὸ ἐκεῖ ἀρχίζουν τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀρσενίου ποὺ
 φθάνουν ὡς τὸ 1613, ἔτος τῆς ἀνάρρησης τοῦ τσάρου Μιχαὴλ Ρωμανώφ. Στὰ
 ἀπομνημονεύματά του αὐτὰ ὁ Ἀρσένιος παραθέτει καὶ πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ
 του στὴ Ρωσία· ἐκτενῆ ἀποσπάσματα σὲ ρωσικὴ μετάφραση ἢ στὸ πρωτότυπο
 ἐξέδωσε ὁ Dmitrievskij⁷.

4. Διαβάζουμε γι' αὐτὸν στοῦ Ἐπαμεινώνδα Θ. Κυριακίδου, *Βιογραφία τῶν ἐκ Τρα-
 πεζούντος καὶ τῆς περὶ αὐτὴν χώρας ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρις ἡμῶν ἀκμασάντων λογίων*,
 ἐν Ἀθήναις 1897, σ. 114: «Γερβάσιος ἱεροδιάκονος καὶ ὑποτακτικός τοῦ ἀρχιερέως Χαλδί-
 ας Ἰγνατίου ἔζη περὶ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος. Ἐπὶ χειρογράφου ἱστορίας τῶν
 ρώσων, ἐν ἣ καλεῖ ἑαυτὸν υἱὸν καὶ ὑπὸν τῆς Ἰγνατίου, ἀπηγγέσταμεν ἐπιγράμματα, δι'
 ὧν φαίνεται δυσανασχετῶν ἐπὶ τῇ δουλικῇ αὐτοῦ θέσει [...]. Ἐπίσης ἔτερα ἐπιγράμματα ἐπὶ
 τοῦ αὐτοῦ χειρογράφου εἰς δόξαν καὶ ἄλλην ὕλην ἱκανὴν δύναται τις νὰ ἀπαντήσῃ». Εἶναι
 φανερό ὅτι ὁ Κυριακίδης χρησιμοποίησε ἐδῶ τὸ χειρόγραφο Σουμελᾶ 85. Ὁ Α. Παπαδόπου-
 λος-Κεραμεὺς ὅμως, στὸν «Κατάλογον τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ τοῦ Σουμελᾶ ἑλληνικῶν χειρο-
 γράφων», ποὺ δημοσιεύτηκε ὡς Παράρτημα στὸ βιβλίο τοῦ Ἐπαμεινώνδα Θ. Κυριακίδου,
Ἱστορία τῆς παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα ἱερᾶς, βασιλικῆς, πατριαρχικῆς, σταυροπηγιακῆς μονῆς
τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Σουμελᾶ, ἐν Ἀθῆναις 1898, δὲν περιγράφει τὸ χειρόγραφο, ἀφοῦ
 ἄλλωστε γνωρίζει 84 κώδικες· τὸ χειρόγραφο τὸ περιέλαβε στὸν νεώτερο κατάλόγόν του (βλ.
 σημ. 1) μὲ ἀριθμὸ 85. Βλ. καὶ Νίκου Α. Βέη, «Ποντιακὰ χειρόγραφα ἐν τῷ μουσεῖῳ τοῦ
 κάστρου τῆς Ἀγκύρας», *Ἀρχεῖον Πόντου* 9 (1939) 194, σημ. 4.

5. Βλ. γι' αὐτὸν στοῦ Ε. Θ. Κυριακίδου, *Βιογραφία...*, ὅ.π., σσ. 96-97 καὶ τοῦ ἰδίου,
Ἱστορία τῆς... μονῆς... Σουμελᾶ, ὅ.π., σσ. 132-133· ἐπίσης Παπαδοπούλου-Κεραμεῶς, *Ἱε-
 ροσολ. Βιβλ.*, τόμ. Α', σ. 216, σημ. καὶ Ἀθανασίου Ε. Καραθανάση, *Οἱ Ἕλληνες λόγοι στὴ
 Βλαχία (1670-1714)*. Συμβολή στὴ μελέτῃ τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς κίνησης στὶς παρα-
 δονάβιες ἡγεμονίες κατὰ τὴν προφαναριωτικὴν περίοδον, *Θεσσαλονίκη* 1982, σσ. 245-247.

6. Dmitrievskij, σ. 199.

7. Στὸ ἴδιον, σσ. 72-178.

Στὸ φ. 96ν παρατίθενται δύο ἐπιγράμματα στὸν Ἀρσένιου ποὺ τὰ ἀντιγράφω ἀπὸ τὸν Dmitrievskij⁸:

Ἐπίγραμμα εἰς τὸν μακαριώτατον ἀρχιεπίσκοπον κὺρ Ἀρσένιον, τὸν συγγραφέα τοῦ βιβλίου

Ἀρσένιος μούσας πολλῶ πλέον ἤπερ Ὅμηρος

Ῥουσαίων τ' ἀέθλων, δείξεν ὑπηρέτιδας.

Μᾶλλον θὴν τό γε πᾶν μουσῶν ὑπόλεξεν Ὅμηρος,

Ἀρσενίω δέ γ' ἔπνει πνεῦμ' ἄρα θεϊότερον.

Ἔτερον εἰς αὐτὸν

Ἀρσένιος θεῖκεν τὸ δέ γ' ἀρχιερεὺς παρὰ γούνα[σι]

Χιλιάδ' ἔξ ἑκατὸν δέκατ' ἑνατον ἔτος.

Τὰ φφ. 97-98 ἦταν ἀρχικὰ ἄγραφα· τὸν 17ο αἰ. προστέθηκαν διάφορα γνωμικὰ καὶ στὰ 1735 τὰ δυὸ κτητορικὰ σημειώματα τοῦ Γερβασίου ἱεροδιακόνου.

Στὰ φφ. 99-109 εἶχε γραφῇ ὁ βίος τοῦ Ἀρσενίου, σὲ μορφὴ ἐκτεταμένου συναξαρίου, μὲ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴ καὶ συναξαριακὰ ἐπιγράμματα:

Μηνὶ Ἀπριλίῳ ἡ' κοίμησις τοῦ μακαριωτάτου πατρὸς ἡμῶν Ἀρσενίου, ἀρχιεπισκόπου Σουσδελίου, τοῦ πρώην Ἐλασσόνος, ἐκ τῆς δευτέρας τῶν Θεταλῶν ἐπαρχίας.

Γέννημα σεμνὸν δευτέρας Θετταλίας,

θρόμμα δ' αὐτοῦ ἡ μεγάλη Ρωσσία.

Δεκάτῃ τρίτῃ Ἀρσένιος ψυχὴν Θεῷ δῶκεν.

Τὸ κείμενο τοῦ συναξαρίου αὐτοῦ ἐξέδωσε σὲ ρωσικὴ μετάφραση ὁ Dmitrievskij⁹. σὲ διάφορες ὁμῶς σελίδες τοῦ βιβλίου του ἔδωσε φράσεις, προτάσεις καὶ περιόδους ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο, ἀπὸ δὲ τὸ φ. 104ν ὡς τὸ τέλος του, φ. 109, ἔχει ἀντιγράψει ὅλο τὸ κείμενο.

Στὸ φ. 109 ὑπῆρχε τὸ ἐξῆς βιβλιογραφικὸ σημείωμα:

Ἐγράφη ἐν ἔτει Ἱεροσολύμων καὶ ἀρχιμανδρίτου τῶν Ἱεροσολύμων <καὶ> Νεοφύτου ἀρχιδιάκονου Ἱεροσολύμων.

8. σ. 179. Ὁ Ἀρσένιος, συγγραφέας τοῦ βιβλίου τῶν Ἀπομνημονευμάτων, ἐπέτρεψε στοὺς Ἱεροσολυμίτες Χριστόφορο καὶ Νεόφυτο τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ βιβλίου του καὶ ἔλαβε ὁ ἴδιος τὸ ἀντίγραφο («θεῖκεν τὸ δὲ παρὰ γούνασιν») τὸ 1619.

9. σσ. 200-210.

Ρωσικές πηγές που παραθέτει ο Dmitrievskij¹⁰ τοποθετούν τον θάνατο του 'Αρσενίου στις 29 'Απριλίου 1625 (13 'Απριλίου 1626 κατά το συναξάριο του χειρογράφου Σουμελᾶ και τὸν Dmitrievskij)· και ἐδῶ φυσικὰ γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, πῶς μπορεῖ νὰ γράφτηκε τὸ χειρόγραφο μετὰ τὸ συναξάριο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ 'Αρσενίου; 'Ο Dmitrievskij¹¹ πού ἐξέτασε μετὰ αὐτοψία τὸ χειρόγραφο ἔδωσε τὴν ἐξήγηση ὅτι τὸ χειρόγραφο τὸ ἀντέγραψε τὸ 1634 ὁ ἀρχιδιάκονος Νεόφυτος, ὅταν γιὰ δευτέρα φορά ἐπισκέφθηκε τὴ Μόσχα. Γιὰ πρώτη φορά εἶχε πάει στὴ ρωσικὴ πρωτεύουσα κατὰ τὴν ἐπίσκεψή τοῦ πατριάρχῃ Τεροσολύμων Θεοφάνους τὸ 1619, μαζί μετὰ τὸν ἀρχιμανδρίτη Χριστόφορο· τότε ὁ Χριστόφορος ἀντέγραψε τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ 'Αρσενίου πού ἔφθαναν μέχρι τὸ 1611, κατέγραψε τὴ συνέχειά τους ὡς τὸ 1613 καὶ συνέθεσε τὴν ὡς τὸ 1619 βιογραφία τοῦ 'Αρσενίου. Τὰ ἀπομνημονεύματα ἀντέγραψε ὁ ἀρχιδιάκονος Νεόφυτος τὸ 1634, ὅταν ξαναβρέθηκε στὴ Μόσχα, καὶ πρόσθεσε τὰ ἐπιγράμματα, σημειώνοντας ὅτι ὁ 'Αρσένιος ἔλαβε τὸ ἀντίγραφο στὰ 1619. Κατόπιν, μετὰ τὴ βοήθεια τοῦ ὑποτακτικῆς τοῦ 'Αρσενίου, μοναχοῦ Κυρίλλου, συμπλήρωσε τὴ βιογραφία-συναξάριο τοῦ 'Αρσενίου. Στὸ τέλος τοῦ δικοῦ του χειρογράφου (ἀργότερα Σουμελᾶ 85) ἀντέγραψε καὶ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ ἀρχιμανδρίτη Χριστοφόρου, προσθέτοντας ὅμως καὶ τὸ δικό του ὄνομα.

Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ 'Αρσενίου πού μᾶς δίνει τὸ βιβλίο τοῦ Dmitrievskij εἶναι πολὺτιμες, ἐνῶ συγχρόνως κατάλληλα διασταυρούμενες μποροῦν νὰ διαφωτίσουν τίς γνώσεις μας καὶ γιὰ πολλὰ ἄλλα πρόσωπα καὶ γεγονότα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 16ου αἰ. Τὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ ἐπιστήμονες πού ἀσχολήθηκαν μετὰ συναφῆ θέματα. 'Ο μόνος πού τὸ χρησιμοποίησε, γιὰ νὰ δώσει κι αὐτὸς μόνο μιὰ μικρὴ περίληψη τοῦ βίου τοῦ 'Αρσενίου, ἦταν ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος¹². Οἱ συνοπτικὲς καὶ ἐνίοτε λανθασμένες εἰδήσεις τοῦ συναξαριακοῦ βίου καὶ ἡ ἰσχνὴ διαπραγμάτευση τοῦ Dmitrievskij ὡς πρὸς τὴν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς του, συμπληρώθηκαν στὴ διατριβή μου καὶ διορθώθηκαν μετὰ νεώτερες εἰδήσεις, ὡς πρὸς τὸ πρῶτο κυρίως μέρος τῆς ζωῆς του στὴν Ἑλλάδα.

Μετὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς διατριβῆς μου ἔλαβα ὑπ' ὄψιν μιὰ πληροφορία πού δίνει ὁ συνοπτικὸς κατάλογος τῶν καταλοίπων τοῦ Dmitrievskij, τὰ ὅποια φυλάσσονται στὴν Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀγίας Πετρούπολης¹³. Κατὰ τὸν κατάλογο αὐτό, ὁ ἀριθμ. «ε.χ. 173» ἔχει τίτλο «'Ο ἀρχιεπίσκοπος Ἐλασσόνος Ἄρ-

10. σσ. 47-50, 214-215. 'Ο Dmitrievskij, σσ. 48-49, δέχεται ὡς ἡμερομηνία θανάτου τοῦ 'Αρσενίου τὴν 13 'Απριλίου 1626.

11. σσ. 191-193.

12. Παπαδοπούλου, *Χρονογραφία*, σσ. 29-35.

13. Miguel Arranz, S.J., «Les archives de Dmitrievsky dans la bibliothèque d'Etat de Leningrad», *Orientalia Christiana Periodica* 40 (1974) 71. Τὸ ἄρθρο μετέφρασε ὁ I.P. Medvedev στὰ ρώσικα, στὸν τόμο *Τὰ Ἀρχεῖα τῶν Ρώσων βυζαντινολόγων στὴν Πετρούπο-*

σένιος και τὰ ἀπομνημονεύματά του γιὰ τὴ ρωσικὴ ἱστορία». Πρὸ ἐτῶν ἐπίσης ὁ B.L. Fonkič μοῦ ἐπιβεβαίωσε ὅτι στὰ κατάλοιπα τοῦ Dmitrievskij σώζεται τὸ ἀντίγραφο, γραμμένο ἀπὸ τὸν Dmitrievskij, τοῦ χειρογράφου Σουμελᾶ 85, μετὰ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀρσενίου καὶ τὸ συναξάριό του. Ὁ I.P. Medvedev μοῦ παραχώρησε μικροταινία τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Dmitrievskij, καὶ ἤδη προχωρῶ στὴν ἐκδοση τοῦ κειμένου¹⁴.

Περιγραφή καὶ σχολιασμός τοῦ κειμένου

Τὸ χειρόγραφο κατὰ τὸν Κεραμέα ἦταν μικροῦ σχήματος, καί, πραγματικά, σύμφωνα μετὰ τὴν ἀρίθμηση τῶν φύλλων ποὺ δίνει ὁ Dmitrievskij ἐκδίδοντας τὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, ὑπολογίζω ὅτι κάθε recto ἢ verso, δηλαδή κάθε σελίδα τοῦ χειρογράφου, περιεῖχε κατὰ μέσο ὄρο 100 λέξεις. Μποροῦμε δηλαδή κατὰ προσέγγιση νὰ φαντασθοῦμε ὅτι τὸ χειρόγραφο εἶχε διαστάσεις 11 × 14 ἐκ. Τὸ περιεχόμενο ἔφερε ἐνίοτε τίτλους σὲ κεφάλαια¹⁵, δὲν ὑπάρχει ὅμως γενικὸς τίτλος τοῦ ὅλου ἔργου.

[Κεφ. Α']: «Βασιλεία καὶ αὐτοκρατορία τῶν Ῥωσῶν, ἧτις ἤρξατο ἀπὸ Βλαντιμήρου τοῦ μεγάλου κνέζου τῆς μεγάλης πόλεως Κιέβου τῆς ἀρκτηρίας, τῆς κειμένης ἀνὰ τὸ ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ Βορυσθένους ἀνὰ μέσον Ῥωσσίας, Λεχίας καὶ Σκυθίας, τοῦ εἰσερχομένου εἰς τὸν Εὐξείνιον Πόντον ἀνὰ μέσον Ἰστρου καὶ Ταναΐδος».

φφ. 1-12

Ὁ Ἀρσένιος προέταξε αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ὡς εἰσαγωγή στὸ καθαυτὸ μέρος τῶν «Ἀπομνημονευμάτων» του, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Βλαδίμηρο ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου (972-1014) καὶ τὸν ἐκχριστιανισμό τοῦ Κιέβου μετὰ τὴ βάπτισις τοῦ ἴδιου τοῦ Βλαδιμήρου. Ὁ Dmitrievskij ἐξέδωσε στὰ ἑλληνικὰ τὸ κείμενο τῶν

λη, *Arhiv'i Russkikh Vizantinistov v Sankt-Peterburge*, ἐπιμέλεια I.P. Medvedev, Πετρούπολη 1995, σ. 126.

14. Πρβλ. B.L. Fonkič, «Rossija i hristianskij vostok v XVI – pervoj četverti XVIII v. Nekotarie rezultati izučenija. Istočniki. Perspektivi issledovanija», *XVIII th International Congress of Byzantine Studies. Major Papers*, Moscow 1991, σσ. 80-81 σημ. 39. Ὁ Fonkič, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2005, μετ' ἐνημέρωσε προφορικῶς, ὅτι προχωρεῖ στὴ ρωσικὴ μετάφραση καὶ σχολιασμό τοῦ κειμένου, μαζὶ μετὰ κάποιους συνεργάτες του.

15. Ὃπου ὁ τίτλος τοῦ κεφαλαίου βρίσκεται μέσα σὲ ἀγκύλες, εἶναι μετάφραση ἀπὸ τὰ ρωσικά, δηλαδή δὲν παρέχεται στὸ πρωτότυπο ἀπὸ τὸν Dmitrievskij.

φφ. 1-2v¹⁶ που περιέχουν τὰ σχετικά μὲ τὸν Βλαδίμηρο καὶ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Κιέβου. Ἀκολουθεῖ ἡ γενεαλογία τῶν ἡγεμόνων μὲ σποραδικὲς σημειώσεις γύρω ἀπὸ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ δράση τους, ὅπως τοῦ Ἰαροσλάβου (1019-1054), Βλαδιμήρου τοῦ Μονομάχου (1113-1125), Ἀλεξάνδρου Νιέβσκι (1240-1263), Δανιήλ (1261-1266), τῶν Ἰωάννη Γ' (1462-1505), Βασιλείου (1505-1533) καὶ Ἰβάν Δ' (1533-1584). Φυσικὰ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ δὲν ἔχει ἰδιαίτερη ἱστορικὴ ἀξία, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Dmitrievskij τοῦ ἀφιέρωσε μόνον δύο σελίδες.

[Κεφ. Β']: Βασιλεία τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως καὶ μεγάλου κνέζου Θεοδώρου Ἰωαννωβίτζη πάσης Ῥωσσίας.

φφ. 12v-25

Ἀπὸ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀρχίζει ἡ ἐξιστόρηση τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ἀρσενίου: ἀναφέρει τὰ γεγονότα πὺλ τὸν ἔφεραν γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Μόσχα καὶ ἀκολουθῶς τὸν ἐρχομὸ τοῦ πατριάρχῃ Ἱερεμία καὶ τὴν ἀνακήρυξη τοῦ πατριαρχείου Μόσχας, κείμενο πὺλ δημοσίευσε ὁ Dmitrievskij στὰ ἑλληνικά¹⁷, καὶ συνοπτικὰ τὰ γεγονότα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδώρου (1584-1598). Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ περιλαμβάνει καὶ τὴν ἐξιστόρηση τῆς βασιλείας τοῦ Μπαρίς Γκοντουνώφ (1598-1605), τὴν ἐμφάνιση καὶ ἄνοδο στὸν θρόνον τοῦ πρώτου Ψευδο-Δημητρίου καὶ τὴν «ἀναβίβασιν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ῥαζανίου κὺρ Ἰγνατίου [...] εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Μοσχობίας» (φφ. 25-40v). Τὸ κείμενο τῶν φφ. 37v-40v μὲ τὴν ὑποδοχὴ καὶ στέψῃ τοῦ Ψευδο-Δημητρίου καὶ τὴν ἀναβίβαση τοῦ Ἰγνατίου τὸ δημοσίευσε στὰ ἑλληνικά ὁ Dmitrievskij¹⁸.

[Κεφ. Γ']: «Βασιλεία καὶ αὐτοκρατορία βασιλέως καὶ μεγάλου κνέζου Δημητρίου τοῦ ἀπὸ μοναχῶν».

φφ. 40v-50

Περιγράφεται ἡ δεκάμηνη βασιλεία τοῦ Ψευδο-Δημητρίου (1605-1606): τὸ κείμενο δημοσίευσε στὸ πρωτότυπο ὁ Dmitrievskij¹⁹.

[Κεφ. Δ']: Βασιλεία τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως καὶ μεγάλου κνέζου Βασιλείου Σούσκη τοῦ πολυάθλου.

φφ. 50-60²⁰

Περιγράφονται τὰ πολυτάραχα γεγονότα τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου Shuyskij (1606-1610). Ὁ Dmitrievskij ἔδωσε στὸ πρωτότυπο μόνον τὴν παρὰ-

16. Dmitrievskij, σσ. 72-74.

17. Στὸ ἴδιο, σσ. 78-86.

18. Στὸ ἴδιο, σσ. 100-103.

19. Στὸ ἴδιο, σσ. 103-114: οἱ σσ. 100-114 περιέχουν τὰ πὺλ ἐκτεταμένα συνεχῆ ἀποσπάσματα πὺλ ἔδωσε ὁ Dmitrievskij.

20. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ παύει νὰ σημειώνει τὰ φύλλα ὁ Dmitrievskij, καὶ μόνον σποραδικὰ τὰ ἀριθμεῖ στὶς ὑποσημειώσεις τῆς βιογραφίας στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου του.

γραφο όπου ο Ἀρσένιος στρέφεται κατὰ τῆς βασιλίσσας Μαρίνας Mniszek²¹ θεωρώντας την υπαίτια τῶν δεινῶν τῆς Μόσχας καὶ παρομοιάζοντάς την μετὰ τὴν Ἑλένη τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου, τὸ δὲ ἄλλο κείμενο σὲ μετάφραση.

[Κεφ. Ε']: [Περίοδος ἀναρχίας καὶ Πολωνικῆ κατοχῆ τῆς Μόσχας].

φφ. 62r-85

Ὁ Dmitrievskij ἔδωσε στὸ πρωτότυπο τὴν περιγραφὴ τῆς ἀναλώσεως τῆς μεγάλης καὶ βασιλευούσης πόλεως Μοσχοβίας, φεῦ, βαί!»²², κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ πλήθους στὶς 19 Μαρτίου 1611, καθὼς καὶ τὴν καθ' ὕπνους ἐμφάνιση στὸν Ἀρσένιο τοῦ οἰοῦ Σεργίου ἡγουμένου τῆς μεγάλης λαύρας τῆς ἁγίας Τριάδος²³. Τὰ ὑπόλοιπα γεγονότα τῆςαραχώδους αὐτῆς περιόδου 1610-1612 δίνονται σὲ μετάφραση.

[Κεφ. Ζ']: «Ἀριστοκρατία τῆς μεγάλης Μοσχοβίας καὶ ἐκλεῖξις βασιλέως Μιχαὴλ Θεοδώροβιτς παρὰ παντὸς τοῦ πλήθους καὶ τοῦ λαοῦ».

φφ. 85-96

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ περιγράφονται τὰ γεγονότα τοῦ 1612-1613 μετὰ τὴν κατὰλυση τῆς Πολωνικῆς κατοχῆς καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μόσχας ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες Τρουμπετσκόη καὶ Παζάρσκιη καθὼς καὶ τὴν ἀνοδο στὸν θρόνο τοῦ Μιχαὴλ Ρωμανῶφ. Ὁ Dmitrievskij ἔδωσε στὸ πρωτότυπο τὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου, ὅπου περιγράφεται ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Μόσχας καὶ τῶν ἐγκλειστών, μετὰ τὸν τῶν ὁποίων καὶ τοῦ Ἀρσενίου, καθὼς καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς πανηγυρικῆς ὑποδοχῆς τοῦ νέου τσάρου Μιχαὴλ στὶς 2 Μαΐου 1613. Τὸ ὑπόλοιπο κείμενο δίδεται σὲ μετάφραση.

Ὁ Dmitrievskij, δημοσιεύοντας τὴ μοναδικὴ αὐτῇ πηγὴ γιὰ τὰ γεγονότα τῆς Ρωσίας στὰ χρόνια 1588-1613, ὀνόμασε τὸ ἔργο τοῦτο τοῦ Ἀρσενίου «Ἀπομνημονεύματα»²⁴. ὁ σπουδαῖος αὐτὸς ἐπιστήμονας ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὶς ἱστορικὲς πληροφορίες ποὺ δίνει τὸ κείμενο καὶ δὲν ἀσχολήθηκε μετὰ θέματα ὅπως ἡ μορφή ἢ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος του, ἢ τὰ κίνητρα τῆς συγγραφῆς.

Ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ποὺ πάντοτε παρακολουθοῦσε τὴ ρωσικὴ

21. Dmitrievskij, σσ. 139-140. Ὁ Ὅμηρος, ποὺ τὰ ἔπη του παιδαγωγῆσαν καὶ παρέμειναν στὴν ἐκπαίδευση σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὑπάρχει καὶ στὴ θύμηση τοῦ Ἀρσενίου, ὁ ὁποῖος ἐκφράζεται μετὰ θαυμασμὸ γιὰ τοὺς ἥρωες τῆς Ἰλιάδας: «ὁ μέγας καὶ περίφημος ἐν ἀνδρείᾳ καὶ συνέσει καὶ εὐγενείᾳ καὶ ἀραιότητι Ἀχιλλεύς, καὶ ὁ ἀνδρειότατος μέγας Ἑκτωρ, ὁ υἱὸς τοῦ βασιλέως Πριάμου καὶ Ἑκάβης, καὶ ὁ μέγας καὶ περιβόητος ἐν ἀνδρείᾳ Αἴας ὁ Τελαμῶνος καὶ ὁ Πάτροκλος ὁ φίλτατος καὶ συγγενὴς τοῦ μεγάλου Ἀχιλλεύς καὶ ἄλλοι πολλοὶ καὶ ἀναρίθμητοι».

22. Dmitrievskij, σσ. 147-151.

23. Στὸ ἴδιο, σσ. 160-162.

24. Ἀπομνημονεύματα (memuary) ὀνόμασε τὸ κείμενο ὁ Dmitrievskij, καὶ στὸν τίτλο ποὺ εἶχε ἡ ἐργασία του ὅταν τὴ δημοσίευσε σὲ συνέχειες, καὶ στὸν ἐλαφρῶς παραλλαγμένο τίτλο ποὺ εἶχε ὅταν τὴν ἀνάτυψε σὲ βιβλίο.

βιβλιογραφία, μελέτησε τὸ βιβλίο τοῦ Dmitrievskij καὶ ἀξιοποίησε τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ἀρσενίου ἀσχολούμενος μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ταυτότητος τοῦ συγγραφέα τοῦ «Χρονογράφου»· παράλληλα παρουσίασε σύντομη βιογραφία καὶ χαρακτηρισμὸ τοῦ Ἀρσενίου βασιζόμενος στὸν Dmitrievskij. Καὶ ὁ Παπαδόπουλος ὀνομάζει τὸ ἔργο Ἀπομνημονεύματα²⁵.

Ὁ Γ.Π. Κουρνούτος περιέλαβε καὶ τὴν ἐξέταση τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Ἀρσενίου στὸν τόμο του γιὰ τὸ «Ἀπομνημονεύμα», μάλιστα θεωρεῖ πὼς εἶναι τὸ πρῶτο καθαρὸ εἶδος «Ἀπομνημονευμάτων» στὴ νεοελληνικὴ γραμματεία: «Καθαρὸ ὅμως ἀπομνημονευματογραφικὸ ἔργο τῶν χρόνων αὐτῶν, ἀπ' ὅσα ὡς τὰ σήμερα κατέχουμε, δὲν ξέρουμε παρὰ ἓνα. Εἶναι τοῦτο, τὸ ἔργο τοῦ Ἀρσενίου Ἑλασσῶνος, γραμμμένο σὲ καθαρὴ μορφὴ Ἀπομνημονευμάτων κατὰ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα τοῦτου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ ΙΖ'»²⁶.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ παρατηρήσεις τοῦ Β. Κνὸς: «Ἀργότερα συνέθεσε σὲ πεζὸ τὰ Ἀπομνημονεύματά του, πού δὲν περιέχουν παρὰ μόνο τὶς ἐντυπώσεις του καὶ τὶς προσωπικὲς του ἀναμνήσεις καὶ πού εἶναι ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὴ γνώση ὅχι μόνο τῆς ἱστορίας τῆς Ρωσίας ἀλλὰ καὶ τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας τοῦ καιροῦ του. Συντέθηκαν σὲ χρονογραφικὸ στυλ, διαυγὲς καὶ σαφές, καὶ ἀξίζουν τὴν προσοχὴ μας, γιατί ἀντιπροσωπεύουν ἓνα εἶδος ὅπου ἡ καθαρὴ χρονογραφία ἀρχίζει νὰ παίρνει ἓνα τόνο πιὸ προσωπικόν»²⁷.

Ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου ἔχει γράψει: «Ἡ εὐτυχισμένη συγκυρία νὰ προέλθουν ἀπὸ τὴν ἴδια γραφίδα καὶ τὰ δυὸ εἶδη [δηλ. Χρονικὸ καὶ Ἀπομνημονεύμα], στὴν αὐγὴ τῆς Ἱστορίας τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, μαρτυρεῖ πὼς στὴν συνείδηση τοῦ Ἀρσενίου ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσά τους εἶναι σαφής, ὅσο καὶ ἂν θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς, γιὰ μιὰ ἐποχὴ γενικῶν διαμορφώσεων ὅπως αὐτή, πὼς δεσμεύσεις σὲ σχήματα δὲν ὑπάρχουν [...] ἔχει τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἔργου: πυρῆνας τοῦ ἔργου εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἀφηγητὴς καὶ ἡ ἀφήγηση ἔχει ὡς κέντρο τὸ πρόσωπό του. Δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἂν τὰ γεγονότα πού ἀφηγεῖται εἶναι ἢ ὅχι σημαντικά, ὥστε νὰ δικαιολογοῦν τὴν καταγραφή τους, γιατί ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει τὸν σύγχρονο μελετητὴ τοῦ εἶδους εἶναι ἡ ἴδια ἡ συνείδηση τοῦ συγγραφέα γιὰ τὸ ἔργο του, καὶ ὅχι τὰ γεγονότα γιὰ τὰ ὁποῖα ἐνδιαφέρεται ἡ ἱστορία»²⁸.

Κρίνω ὅτι εἶναι ὑπερβολικὸ νὰ ὑποστηρίζουμε πὼς ὁ Ἀρσένιος εἶχε σαφὴ συνείδηση τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν εἰδῶν, σὲ μιὰ ἐποχὴ πού τὸ εἶδος τοῦ Ἀπομνημονεύματος ἦταν ἄγνωστο· εἴπαμε ὅτι ὁ Ἀρσένιος δὲν λειτουργοῦσε σὰν λογοτέ-

25. Βλ. Παπαδοπούλου, *Χρονογραφία*, σ. 34.

26. Γ.Π. Κουρνούτου, *Τὸ ἀπομνημόνευμα 1453-1953*, Α', «Βασικὴ Βιβλιοθήκη» 44, Ἀθῆναι [1953], σ. 29.

27. Β. Κνὸς, *L' histoire de la littérature néo-Grecque*, Stockholm-Göteborg-Uppsala [1962], σ. 413.

28. Βλ. στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμος Ι', σ. 406.

χνης, ἀπλῶς εἶχε ἐπίγνωση τῆς μορφῆς ποὺ ἀπαιτοῦσε κάθε γραπτό, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση. Ἦθελε νὰ καταγράψει γεγονότα ποὺ ἤξερε ὅτι ἐνδιαφέρουν τὴν ἱστορία, ὅμως δὲν διέθετε τὴ μὀρφωση καὶ τὴν κρίση τοῦ ἱστορικοῦ· προτίμησε νὰ στραφῇ πρὸς τὴ χρονογραφία, ὅμως καὶ πάλι συναισθανόταν πὼς τὸ εἶδος αὐτὸ εἶχε πιά παρακμάσει, ἄλλωστε δὲν εἶχε νόημα νὰ ἀντιγράψει γεγονότα ἀπὸ κτίσεως κόσμου γράφοντας γιὰ τὴ ρωσικὴ ἱστορία. Τὸ ὕφος λοιπὸν εἶναι χρονογραφικόν, ὅμως ὁ τόνος προσωπικὸς, γιὰ δυὸ λόγους: ὁ Ἀρσένιος πρωτοτυποῦσε ὡς πρὸς τὸ ἱστορικὸ τοῦ θέμα καί, τὸ σημαντικότερο, ἀγωνιοῦσε γιὰ τὴ διάσωση τῆς ψυχῆς καὶ τῆς φωνῆς τοῦ ἀπὸ τὴν ἀνωμυμία τῆς λήθης τῶν αἰώνων. Θὰ τὸ παρατηρήσουμε καὶ ἀργότερα ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ κι ἐδῶ, πὼς ὅ, τι ἔκανε καὶ ἔγραψε ὁ Ἀρσένιος, ἔγινε γιὰ τὴν «ψυχικὴ τοῦ σωτηρία» καὶ γιὰ τὴν καταγραφή τοῦ περάσμάτος τοῦ ἀπὸ τὸν κόσμον ἐτοῦτο: αὐτὸ λένε ὅλες οἱ ἰδιόχειρες σημειώσεις τοῦ σὲ εἰκόνες καὶ χειρόγραφα καὶ οἱ δωρεές του, «διὰ ψυχικὴν τοῦ σωτηρίαν», γιὰ κάτι τέτοιο ἔγιναν τὰ δυὸ μεγαλύτερα ἔργα του, τὸ «Κόποι καὶ διατριβή» καὶ τὰ «Ἀπομνημονεύματα», γιὰ νὰ μὴ χαθῇ ἡ μνήμη τοῦ καὶ μείνει ἄσχημος καὶ ἄγνωστος. Φυσικά, δὲν ἀντιλαμβάνονταν ὅτι ἔγραφε δῆθεν «νέο εἶδος», γι' αὐτὸ φρόντισε νὰ τὸ κάνει νὰ μοιάσει μὲ χρονογραφία, προσθέτοντας τὸ πρῶτον κεφάλαιο μὲ τὴ γενεαλογία τῶν ρώσων ἡγεμόνων. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸ ἔργο ἔμεινε φυσιολογικὰ ἀτιτλοφόρητο! Πάντως, ὁ σύγχρονος μελετητὴς ὀφείλει νὰ τὸ ὀνομάσει «Ἀπομνημονεύματα», ἀφοῦ ὁ ἀφηγητὴς εἶναι πάντα παρὼν. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ περίπτωσις τοῦ Ἀρσενίου ἔχει κάποια ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων, ὅπως παρεμφερῶς παρατήρησαν ὁ Κουρνούτος καὶ ὁ Ἀγγέλου²⁹.

Ὁ Ἀρσένιος φαίνεται ὅτι κατέγραφε τὰ Ἀπομνημονεύματά του κατὰ περίδους, μετὰ ἀπὸ σημαντικὰ γεγονότα, δηλαδὴ δὲν συνέταξε ὅλο τὸ κείμενον μαζί· σὲ κάποια ὑστερότερη περίοδο· αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὶς λεπτομέρειες καὶ τὶς σχεδὸν φωτογραφικὲς ἀπεικονίσεις τῶν λαμπρῶν τελετῶν καὶ ἄλλων γεγονότων, ποὺ δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὶς θυμᾶται μετὰ ἀπὸ χρόνια. Ὡς τὰ 1611, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Dmitrievskij³⁰ φρόντιζε νὰ συνεχίσει τὰ Ἀπομνημονεύματά του, ἐνῶ τὸ κείμενον γιὰ τὰ χρόνια 1611-1613 συνέταξε καθ' ὑπαγόρευση καὶ ἴσως μὲ τὴ βοήθειαν σημειώσεων τοῦ Ἀρσενίου ὁ ἀρχιμανδρίτης Χριστόφορος τὸ 1619. Μετὰ τὸ 1613 ὁ Ἀρσένιος δὲν συνέχισε τὸ κείμενό του, ἴσως γιὰτὶ ἐπικράτησε ἡσυχία

29. Κανεῖς ἄλλος δὲν πρόσεξε αὐτὴ τὴν ἰδιαιτερότητα, γιὰτὶ δὲν ἔχει δυστυχῶς μελετηθῇ ἐπαρκῶς ἡ ἱστοριογραφία—ὅπως καὶ οἱ περισσότεροι κλάδοι τῆς γραμματολογίας μας—κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς. Ἰδίως ὁ τόσο ἀποφασιστικὸς 16ος αἰώνας εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μελετηθῇ πρῶτος· καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ θὰ εἶναι σημαντικώτατο νὰ δλοκληρωθῇ ἡ συγγραφὴ ἱστορίας τῆς δημῶδους νεοελληνικῆς πεζογραφίας τοῦ 16ου αἰῶνα ἀπὸ τὴν Ε. Πάνου-Κακουλίδη, ὅπως ἀνήγγειλε ἡ ἴδια, βλ. XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, *Résumés der Kurzbeiträge*, Wien 1981, section 11.3.

30. Βλ. παραπάνω, σημ. 11.

μέ την άνοδο τοῦ Μιχαήλ Ρωμανώφ, ἴσως γιατί καί ὁ ἴδιος ἦταν πιᾶ γερασμένος καί τάλαιπωρημένος ἀπό τίς δοκιμασίες τῆς πολωνικῆς κατοχῆς, τότε ποῦ ἦταν ἤδη 60 ἐτῶν. Τόν ἀρχιμανδρίτη Χριστόφορο, ποῦ τόν ἐνδιέφερε ἡ καταγραφὴ τῶν γεγονότων, χρησιμοποίησε στὰ 1619 ὁ γέροντας Ἀρσένιος γιὰ νὰ τοῦ ὑπαγορεύσει τὴ σύντομη βιογραφία του, ποῦ μᾶς σώθηκε μετὰ τὴ μορφὴ συναξαρίου. Ὡς τὰ τελευταῖα λοιπὸν χρόνια τῆς ζωῆς του ὁ Ἀρσένιος φρόντιζε μετὰ διάφορες δωρεές καί μετὰ διάφορα κείμενα νὰ καταγράφει τὰ γεγονότα τοῦ βίου του, γιὰ νὰ μείνουν στὴ μνήμη τῶν ἐπιγενεστέρων. Ἀπὸ συνείδηση «ἱστορικοῦ» ἢ γιὰ μνημόσυνο τῆς ψυχῆς του; Ὁ ἴδιος πάντως ἀγωνιοῦσε γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς του καί φρόντιζε γι' αὐτὸ μετὰ τίς ἀγαθοεργίες του. Θὰ ἔκλινε νὰ ἀποδεχθῶ μᾶλλον τὸ δεύτερο, χωρὶς νὰ διαγράψω τὸ πρῶτο.

Ἔχει ἐπισημανθῇ σωστὰ ὅτι ἡ γλώσσα τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι λογιότερη ἀπὸ τὴ γλώσσα τοῦ ποιήματός του, ὅπως ἀπαιτοῦσε τὸ εἶδος τοῦ ἔργου καί ὁ πεζὸς λόγος³¹. Τὸ ὕφος εἶναι χρονογραφικὸ³² ἀρχίζει τίς ἐξιστορήσεις του μετὰ χρονίες, ὅπως «ἐν τῷ Ἱερῷ» ἔπει τῇ ζ' τοῦ Ἰουλίου μηνὸς ἡμέρα Κυριακῇ...»³³, οἱ περίοδοι ἀρχίζουν μετὰ καί, ὁ ἀφηγητὴς προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγει τὸ προσωπικὸ ὕφος. Τοῦτο τὸ τελευταῖο ὅμως δὲν τὸ ἐπιτυγχάνει πάντοτε, ἰδίως στίς περιγραφὰς γεγονότων ὅπου συμμετεῖχε ἐνεργὰ ὁ ἴδιος: ἐκεῖ τίς περισσότερες φορὲς χρησιμοποιοῖ τὸ ἀ' πληθυντικὸ πρόσωπο. Τὸ ἀ' ἐνικὸ πρόσωπο τὸ χρησιμοποίησε μόνο μιὰ φορὰ³⁴, σὲ στιγμὲς μεγάλῃς συγκινησιακῆς ἐξάρσης, ὅταν περιγράφει τὴν «ἀνάλωσιν τῆς Μοσχοβίας» «διὰ πυρὸς καί μαχαίρας». Τὸν ἑαυτὸ του τὸν ἀναφέρει πάντοτε ὅπως συνήθιζε, «ὁ ταπεινὸς ἀρχιεπίσκοπος Ἐλασσόνος Ἀρσένιος» («μακαριώτατος») ὀνομάζεται στὸ τέλος³⁵ ὅταν ἔγραφε ἄλλος γι' αὐτόν. Πάντως τὸ λεξιλόγιό του καί τὸ ὕφος του παραμένουν ἀπλὰ παρὰ τὴ λογιότερη διάθεσιν, συχνὰ διολισθαίνουν καί πρὸς τὸ δημωδέστερο³⁶. Αὐτὸ γιὰτὶ ὁ συγγραφέας

31. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἐκτὴ ἐκδόσις, [Ἀθήνα] 1975, σ. 54. Ἀ. Ἀγγέλου, ὅ.π., σ. 405.

32. Πρβλ. Β. Κνός, ὅ.π.

33. Βλ. Dmitrievskij, σ. 130.

34. Εἶναι τὸ ρῆμα «ἀποτολμῶ (εἰπεῖν)», ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Μόσχα καταστράφηκε χειρότερα ἀπὸ τὰ Σόδομα καί Γόμορα ἢ ἀπὸ τὴ Νινευί, βλ. Dmitrievskij, σ. 149.

35. Βλ. Dmitrievskij, σσ. 156, 160, 164, 177.

36. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα: χρησιμοποιοῦνται οἱ λέξεις κορόνα-κοροναῖζομαι ἀλλὰ καί στέμμα-στέφομαι, τὸ ἐξέρχομαι ἀλλὰ καί τὸ καταβαίνω ἢ βγαίνω, τὸ ρῆμα περνεῶ, οἱ μετοχὲς φυλακωμένος, ἀρματωμένος, λέξεις σύνθετες ὅπως τὸ μεταξοχρυσοχάζδια, οἱ τεχνικοὶ ὅροι ἀξιωματῶν στὴ δημόδη, τὸ μετὰ + γέν. (ἐπὶ χρόνου) ἀντὶ μετὰ + αἰτ., μετοχὴ ἀρσενικοῦ ἀντὶ θηλυκοῦ γένους. Ἡ διγλωσσία στὸν Ἀρσένιο εἶναι τελειῶς ἐξωτερικὴ, γιατί σκέφτεται καί γράφει στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ, καί ἀπλῶς προσπαθεῖ, προσέχοντας τὸ τυπολογικὸ τῆς κλίσης τῶν λέξεων καί χρησιμοποιώντας περισσότερες μετοχὲς καί ἀπαρέμφατα, νὰ γράφει λογιότερα γι' αὐτὸ καί χρησιμοποίησα τὸν ὅρο «λογιότερη διάθεσις», ἀφοῦ σὲ καμιά περίπτωσις ἡ γλώσσα καί τὸ ὕφος δὲν μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν λόγια.

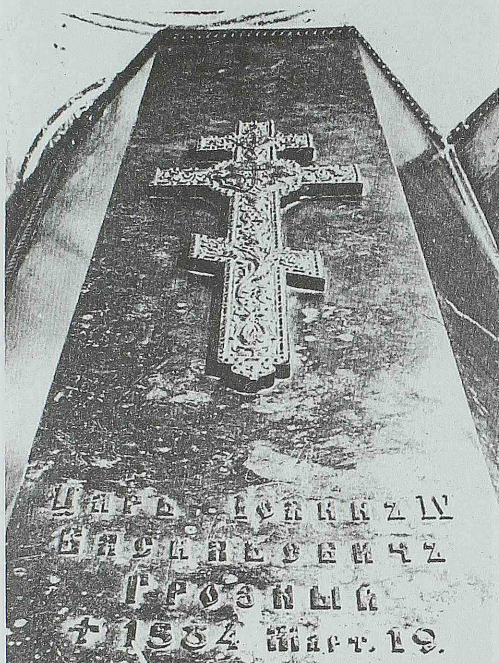
δὲν παραμένει ψυχρὸς ἀφηγητὴς, ἀλλὰ συμμετέχει στὰ γεγονότα, διατυπώνει τὴν ἄποψή του, τίς κρίσεις του γιὰ τὰ πρόσωπα, ἐκφράζει τὴ συγκίνησή του³⁷. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν ἐλληνικῶν ἀποσπασμάτων ποὺ μᾶς διέσωσε ὁ Dmitrievskij, ἀνάγνωση ποὺ κυλάει γοργὰ καὶ εὐχάριστα, διαφαίνεται ἡ συνειδηση τοῦ ἀφηγητῆ ποὺ παρατηρεῖ προσεκτικὰ καὶ στοχαστικὰ τὴ ρευστότητα τῶν ἀνθρωπίνων, μὲ πίστη στὴ θεία ἀντίληψη.

Ἐπίκειται ἡ πρώτη ἐκδοσις τῶν «Ἀπομνημονευμάτων», ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο τοῦ Dmitrievskij, ποὺ ὅπως προαναφέραμε φυλάσσεται στὴν Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀγίας Πετρούπολης, ἀριθμ. «ε.χ. 173».

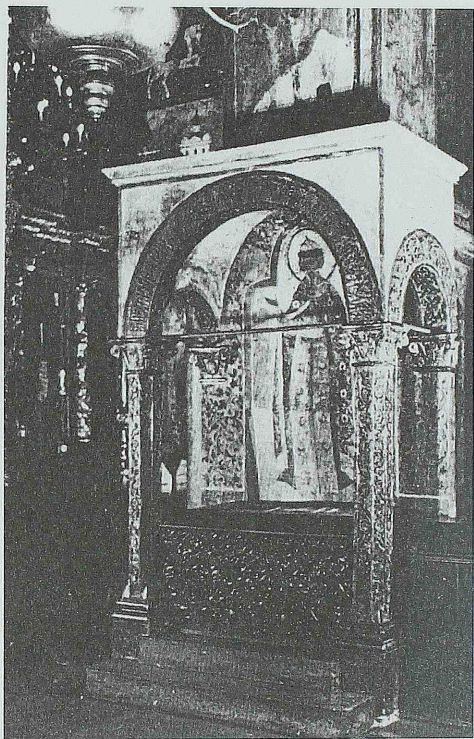
37. Μερικὰ παραδείγματα: «Ἡ γοῦν Μαρία ἡ βασίλισσα ἐγένετο ἀπώλεια καὶ χαλασμοὺς πάσης Ρωσσίας καὶ τῆς μεγάλης Μοσχοβίας, ὥσπερ ποτὲ ἡ Ἑλένη τῆς Τρωάδας...» (Dmitrievskij, σσ. 140-141). Ἐπιγραμματικὰ γράφει γιὰ τὸν πρῶτο Ψευδο-Δημήτριο μετὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ θανάτου του: «Τούτω οὐκ ὠφέλησεν ἡ βασιλεία, μᾶλλον δὲ ἐβλάψεν» (Dmitrievskij, σ. 114). Γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Μόσχας τὸ 1611 γράφει: «Φεῦ τῆς ἀπωλείας, ἧς ἐγένετο ἐν τῇ περιφύμῳ καὶ μεγάλῃ Μοσχοβίᾳ! Ἡ βασίλισσα καὶ κυρία πολλῶν πόλεων ἐγένετο ὄνειδος καὶ ἐξουδένημα πολλῶν ἐθνῶν! Φεῦ τοῦ πτώματος! Σπλαγχνίσθητι, Κύριε, καὶ μὴ δώῃς ἡμᾶς διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ἀπολέσθαι εἰς τέλος...» (Dmitrievskij, σσ. 150-151).



Ὁ Τσάρεβιτς Δημήτριος, ἀπεικόνιση τοῦ 1672 (Κρατικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο, Μόσχα).



Ὁ τάφος τοῦ Ἰβάν Δ', Ναὸς τῶν Ἀρχαγγέλων, Κρεμλίνο.



Ὁ τάφος τοῦ Τσάρεβιτς Δημητρίου, Ναὸς τῶν Ἀρχαγγέλων, Κρεμλίνο.



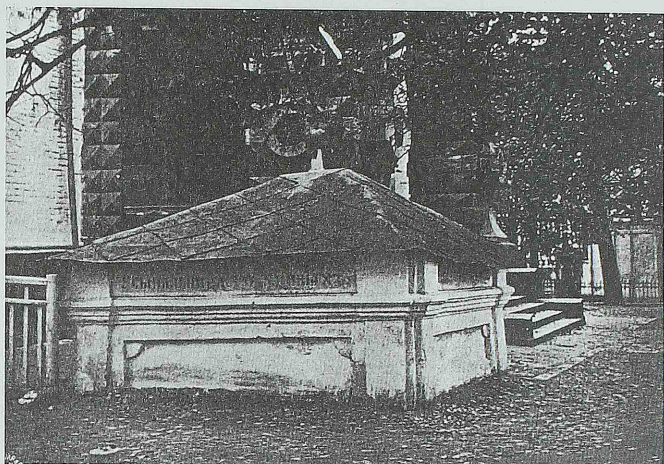
Σιγισμούνδος ό Γ', βασιλεύς Πολωνίας.



Ὁ Πατριάρχης Μοσχολίας Ἰώβ.



Ὁ Μπαρὺς Γκοντουάφ.



Ὁ τάφος τοῦ Μπαρίς Γκοντουνῶφ, τῆς συζύγου του καὶ τῶν δύο τέκνων τους στὴ Λαύρα τοῦ Ἁγίου Σεργίου.



Ἡ μία ὀψη τῆς βούλλας τοῦ Μπαρίς Γκοντουνῶφ (Ashmolean Museum, Oxford).



Ὁ Ψευδο-Δημήτριος καὶ ἡ σύζυγός του Μαρίνα Μniszchowna κατὰ συγχρόνους τοὺς ἀπεικονίσεις (Κρατικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο, Μόσχα).



Ὁ Ψευδο-Δημήτριος καὶ ἡ σύζυγός του Μαρίνα.



Ὁ Τσάρος Βασίλειος Ἰωάννοβιτς Σούισκη.



Ὁ Θεόδωρος Ρωμανός, ὡς μοναχὸς καὶ Πατριάρχης Μοσχολίας Φιλάρετος, πατέρας τοῦ τσάρου Μιχαήλ (ζωγραφικὴ στὴ «γκαλερί Ρωμανόφ», Ἀγία Πετρούπολη).



Ἡ Μάρθα Ρωμανώφ, μητέρα τοῦ τσάρου Μιχαήλ, ὡς μοναχή (ζωγραφικὴ στὴ «γκαλερί Ρωμανώφ», Ἀγία Πετρούπολη).